

MOS ÉS RES PUBLICA

Római történetírás és politikai gondolkodás

— *elemzések* —

Doktori (Ph.D.-) értekezés tézisei

Hegyi W. György
Debreceni Egyetem
2003

A z é r t e k e z é s t é m á j a , m ó d s z e r e i . A *mos* a köztársaságkori, illetve a köztársaságkorra vonatkozó latin forrásaink egyik legérdekesebb fogalma. Szinte minden szerzőnél felbukkan, ha Róma sorsáról, a római történelem lényegéről vagy a rómaiak jelleméről esik szó. Ugyanakkor sokkal nehezebb meghatározni, mint a hasonló kontextusban és hasonló súllyal szereplő többi fogalmat (például: *auctoritas*, *virtus*, *pietas*). Ez a nehézség a modern nyelvű fordításokban és a szövegelemzésekben is tetten érhető. Egyik oka bizonyára a *mos* széles és nehezen átlátható jelentésmezője, a másik pedig a római politikai gondolkodás egyelőre feltáratlan elemeinek viszonylag széles köre.

A dolgozat a *mos* különböző jelentéseit, „szóhasználatait”, ill. ezek egymáshoz való viszonyát kívánja megérteni, és ezáltal egyrészt közelebb kerülni az ókori szövegekhez, másrészt feltérképezni a római elit politikai nyelvét, gondolkodását, normarendszerét.

I. E g y t ö r t é n e t í r ő i k ö z h e l y , II. *Corrupti mores*, III. R ó m a i t ö r t é n e l e m A e n a s t ó l A u g u s t u s i g , IV. *Moenia* Az olyan rövid áttekintésekben, mint amilyenek a római történetírók *praefatiói*, bevezető szakaszai, a tömörség kényszere találkozik a történelem áttekintésének igényével. Az eredmény a római múlt alapvető (alapvetőnek érzett) vonásainak meghatározása és a változások — ez fejlődést és hanyatlást jelent az ókori szerzőknél — megokolása. Több ilyen jellegű, ill. ilyen szöveg elemzése és összevetése arra mutat, hogy a római múlt egymásra következő eseményeit a *mos* rendezi történelemmé. Nem pusztán moralizálás tehát a *corrupti civitatis mores* emlegetése, hanem történetírói koncepció. Annak a ténynek, hogy ez több szerzőnél is felbukkan, nemcsak az egymás műveire adott (szándékos vagy textológiai szükségzerű) reflexió az oka, hanem az a tény, hogy a *mos*, a *mos maiorum* fogalma elválaszthatatlana *res publicától*.

Az olyan fontos pontjai egy állam, egy közösség múltjának, mint az alapítás, az államforma megváltozása, a fölemelkedés vagy hanyatlás kezdete, a közösség identitásától elválaszthatatlanok, és az első század római történetírása a *mos* segítségével teremti meg a kapcsolatot a birodalomvá válás és a polgárháborús jelen között. Amint az eposz is megtette ezt a saját eszközeivel, de a *most* nem nélkülözhető, akár Augustus korában, akár a 2. pun háború után: *moribus antiquis res stat Romana virisque*.

A dolgozat arra a logikusan következő kérdésre is igyekszik választ találni, hogy ez az általában szokásnak és erkölcsnek fordított fogalom miért alkalmas a római történelem lényegének megragadására.

V. „*Quo modo rem publicam habuerint*”, VI. *Luxuria, avaritia* A *res publica* rendszere évszázadokon keresztül szilárdnak, hatékonynak és sikeresnek bizonyult, és bukása után számtalan eleme élt tovább a *principatus* rendszerében is. Ennek a sikernek és stabilitásnak az egyik leginkább szembetűnő vonása és legfontosabb feltétele a *senatusi* arisztokrácia dinamikus belső egyensúlya, ill. a tekintély kifelé mutatott egységének megőrzése volt — ez pedig a *mos*on alapult. A *mos* volt az a normarendszer, amely szabályozta a politikai viselkedés módjait, mintát adott a különböző állami feladatok elvégzésére, és főképp rugalmas, de áthághatatlan kereteket szabott a hatalmi versengésnek.

Ebből az is következik — amit forrásaink is rendre megerősítenek —, hogy a *mos* mint társadalmi-politikai norma az államot irányító elit sajátja volt.

A *mores* válságát hangoztató első századi szerzők a politikai szokások eltorzulását mindig kiegészítik a mi mai fogalmaink szerint a magánélet körébe tartozó hibák, bűnök elburjánzásával, és ezt a jelenséget szintén a *mos* fogalma alatt tárgyalják. Ezt egyrészt még az az első század folyamán is felismerhető, archaikus, a szigorú közösségi kontroll idejéből eredő meggyőződés motiválta, hogy a viselkedést kontrolláló szabályok egységet képeznek, és legkisebb sérelmük is az egészet veszélyezteti. Másrészt itt is egyértelmű, hogy luxusban, *avaritiában*, és más, hasonlóképpen a *mali mores*ről árulkodó viselkedésben elsősorban az arisztokráciát marasztalták el. Ezeket a vádakát elemezve kimutatható, hogy úgy ítélték: ezek mindegyike — túl azon, hogy a politikacsináló csoport vétkes benne — az állam megfelelő működését veszélyezteti.

A vagyonhoz való helyes viszony nem véletlenül emelkedik ki a *senatori* arisztokráciával szemben támasztott és a *mores* alá tartozó elvárások közül. Azt ezt magyarázó indokok közül a legfontosabb, hogy az apai örökség elpazarolása vagy a hirtelen meggazdagodás veszélyezteti az elitnek a *mos* által biztosított stabilitását.

Scipio Aemilianus örökségei és pénzügyi kötelezettségei dolgában rendkívül céltudatosan járt el, Polybiostól bőségesen tárgyalt példájának elemzése nemcsak a nagy vagyonban rejlő nagy lehetőségeket, hanem a komoly elvárásokat is megmutatja, valamint illusztrálja,

hogy egy előkelő római fiatalember minden lépése politikai téren is értelmeződik.

Luciliusnak, Scipio kortársának és barátjának leghíresebb töredéke is a vagyonnal való helyes bánásmódot taglalja, és ezt hozzákapcsolja a *mos*hoz, de személyét életpályája és töredékeiből kibontakozó életszemlélete is érdekessé teszi a számunkra.

VIII. Ius és mos A *mos* jelentésének minél pontosabb megértéséhez össze kell vetni más, a római életben, hasonlóan fontos szerepet betöltő intézményekkel és fogalmakkal. Ezek közül az első a *ius*. Ezt a témakört különösen fontossá teszi, hogy a *mos*szal foglalkozó szakirodalom jelentős része kizárólagosan a római jog felől próbálja megközelíteni ezt a fogalmat, ami — remélhetőleg a dolgozat majd bizonyítani tudja — nem csak a *mos* jelentésének leszűkítéséhez vezet, de még a jogi gondolkodásban betöltött szerepének megértését is megnehezíti. Mit szabályoz a *mos*, mit a *ius*, van-e átfedés a hatókörük között, állnak-e egymással valamilyen organikus viszonyban?

A *mos* és a *ius* összekapcsolása a szakirodalomban nem véletlen vagy önkényes gesztus, ezt már az ókori szerzők is megtették, a *mos* egyik gyakorta használt fogalma a Kr. e. 1. század és a császárkor jogi szövegeinek. A *mos* és a *ius* viszonyát a dolgozat a római jogi szakirodalom sokat citált helyei mellett egy Gellius-részlet segítségével vizsgálja, ahol is egy római jogász és egy — a görög *humanitas* eszményét képviselő — filozófus vizázik a XII táblás törvények kegyetlen szakaszairól. A jogász Caecilius a *mos* alapján magyarázza a *fides* megsértőinek kegyetlen büntetését. Elsősorban ebből a szövegből kiindulva, úgy tűnik, hogy a *mos* n e m jogforrás, n e m szokásjog, n e m része a jognak — hanem a *ius*t is átszövő, értelmező és főképp az állami és társadalmi élet többi szektorához hozzákapcsoló *gondolkodásmód*, vagyis összhangban áll a korábban megfogalmazott jelentéssel.

A *fas* és a *mos* (amely fogalmak kapcsolata fontosnak látszik a *censori regimen morum*mal kapcsolatban is) véleményünk szerint a politika területén állítható szembe igazán egymással. A *plebeius* emancipációt és az erre eszközeiben és hagyományaiban építő *populares* politikát nagy mértékben áthatotta a vallás. Nagyobb mértékben és lényegében jobban kötődve, mint a *patricius* államot.

VIII. A censori regimen morum, IX. „moribus antiquis res stat Romana virique” A *censori regimen morum* az a római

intézmény, amelynek feladata a *mores* számonkérése volt. Aki visszaélt a családfői hatalommal (például a rokonok tanácsát ki nem kérve zavarja el fiát vagy feleségét), abban a római felfogás szerint ott bujkált egy kis Tarquinius Superbus, ráadásul a *gens* szerepét és súlyát is kétségbevonta tetteivel. Aki nemesfémeket halmoz fel, vagy aki vagyonát fitogtatja a *luxuriával*, egyrészt eltér a normától, másrészt megingathatja a királyok elűzése után kialakult egyensúlyt a vezető *gens*ek között. A sovány lóval mustrára vonuló kövér lovag nem tesz eleget az állam katonai elvárásainak, ráadásul nyegle válaszával az őt felelősségre vonó *magistratus* (*censor*) hatalmát is megkérdőjelezi.

A *censori* büntetés tartalma is ebben a felfogásban erősí meg bennünket. Mint Cicero írja: „*censoris iudicium nihil fere damnato obfert nisi ruborem. Itaque ut omnis ea iudicatio versatur tantummodo in nomine, animadversio illa ignominia dicta est*” (*rep.* 4, 6) A *rubor* és az *ignominia* tehát a *censor* eszköze, amely súlyos esetekben a bűnös társadalmi státuszának elvesztését jelenti: kikerül abból a kedvezményezett csoportból, amelybe tartozott: a *senatori* vagy a lovagrendből. A(z egyéni) rangvesztés minden korban rendkívül súlyos csapás, és nem kell külön bizonyítani, hogy Róma rendi társadalma azok közé a társadalmak közé tartozott, amelyekben még fokozottabban nehezedett az ilyen ítélet a delikvens vállára. Vajon egy *senatus*ból kizárt volt *senator* járt-e még színházba a *nota* után, megeleégedve egy hátsóbb ülőhellyel?

Önmagában már a presztízsveszteség (tehát egy egyszerű *censori* intés) is térvessztést jelenthetett a politikában, a *senatus*ból való kizárás pedig a politikából, az állam irányításából való kizárást jelentette.

A *censori regimen morum* és a *pompa funebris* a *mos* szempontjából párba állíthatóak. Mindkettő kötődik a *gens*hez, és az állam vezetői csoportjának és a *res publicának* a kapcsolatát szabályozza normatívan, de nem közvetlenül. Az egyik tilt, és a normák áthágását bünteti, a másik magatartási mintákat kínál, valamint elvárásokat állít fel, és jutalmaz.

A *pompa funebris* az egyik eszköz, amely biztosította a *nobiles* hatalmának stabilitását. Egyike Róma azon jellegzetességeinek, amelyek megmagyarázzák, hogy a *consuli* hivatal néhány *gens*en belül rotálódott a 2. században. Az *agmen imaginum* segíthet a *gens*ek súlyának, ill. a *nobiles* zártságával összefüggő kérdések megértésében.

A *pompa funebris* a *gens* politikai szerepvállalásában nemcsak a múltat jeleníti meg. Ereje éppen abban van, hogy jelenné teszi az elefántcsont székeken sorban ülő hősök tetteit, és ígéretet hordoz a jövő számára, amely kultikus erejével leginkább a halotti beszédet mondogó fiút erősíti meg, de propagandisztikus ereje az egész *gens*re kisugárzik.

Rómában a vezető rétegek minden társadalmi cselekvése lefordítódik politikára, a publikusság közügyé, a *res publica* részévé teszi e cselekvéseket. De a temetés politikai haszna nem szabad, hogy eltakarja előlünk a többi aspektust. A *pompa funebris* elsősorban a *gens*, egy kultikus közösség ünnepe. Az ősök előjönnek, varázslat eszközeivel megidéződnek, és ünnepélyesen felveszik soraikba az elhunytat. Minden határ és minden határátlépés rendkívüli súlyt kap a római kultúrában. A temetés a legerőteljesebb határvonal az ember és a környezete életében — ez a határ a *pompa funebris*ben nemcsak elválaszt, hanem össze is kapcsol: megidézi egy pillanatban a múltat, jelent, jövőt.

Ahogy az előző fejezetben, úgy itt is nagy szerep jut Cato politikai és történetírói nézeteinek. Cato ugyanis megkérdőjelezte a *gens*eknek azt a jogát, hogy örökletessé tegyék és kisajátítsák a *virtust* és *gloria maiorum*ot. Támadta azt a *honort*, amely nem az egyéni teljesítményből, hanem az ősök emlegetésén alapul. Cato, mint *homo novus*, egyéni teljesítményére, a saját *virtus*ára hivatkozva érezte magát fölényben a *nobilesszel* szemben.

Megkérdőjelezve a Rómát vezető csoport kizárólagos jogát a múlthoz, és ebből az általuk örökölt és „megcsinált” múltból leszármazó legitimitációt, a *populus Romanus* többi részével szemben is kialakított identitást. A *maiores*t Cato újradefiniálja. A *maiores* (*viri*, a múltra vonatkoztatva) egyrészt mindenki, aki valaha tett valamit Rómáért, tehát az ő felmenői, akik kiváló katonák voltak — jellemző, hogy egyrészt állami kitüntetés, másrészt az elvesztett lovakért fizetett állami kárpótlás igazolja ezt — szintén ősök, és ha hivatalban és hírnévben nem, de a tettek alapján ősi nemzetségből származik maga Cato is. Másrészt az *exemplum*ok hőseit nem sajátíthatják ki a *gens*ek, a *maiores* az egész római nép ősei. Hiszen a *virtus*, például az önfeláldozásig is elmenő katonai bátorság a római nép jellemzője, és nem egyes *gens*eké. Ebben a kontextusban is értelmezhető az az alaposság, amellyel Itália Rómán kívüli népeivel („*populi et boni et strenui*”) foglalkozik.

Híres mondatának — „*nova flagitia et priscos revocate mores*” — szövelezését, túl a *nova* és a *priscos* erőteljes és egy nagy szónokot jellemző szembeállításán, a *mos maiorum*

kifejezés kerülése teszi különösen érdekessé. Mint ahogy az a Cato, aki a kutatásban a *mos maiorum* bajnokaként is szerepel, töredékeiben egyszer sem használja a *mos maiorum* szókapcsolatot.

X. *Lex, mos* A *lex* és a *mos* összekapcsolódásával már a korábbi fejezetekben is foglalkozunk, a két fogalom így együtt alkalmas arra, hogy lefedje a teljes politikai és társadalmi rendet a császárkor jogászainak szövegeiben, ill. alkalmas még arra is, a *mos* egy másik tartalmát hangsúlyozva, hogy lefedje az emberiség (a római birodalom) *lex* nélküli, de társadalmi és jogrenddel már rendelkező, így integrálható részeit is. De ez a *lexet* kiegészítő *mos* a császárkor értelemezését tükrözi. A köztársaságban a *mos* szembenáll a *lexszel*. Nem mint az íratlan törvény az írottal, hanem mint a köztársaság régi rendje egy újfajta politizálással.

A *mos* és a köztársaság szoros kapcsolatát mutatja a fogalom császárkori átalakulása. A polgároknak a hatalomhoz, és a *res publicához* való viszonya a császár megjelenésével alapvetően megváltozik, a sallustiusi vagy cicerói *mosnak* nincs értelme, helye már a principatusban sem. A *mos* szabályainak nagyrésze a *ius* részévé válik császári rendeletek által — mondja a mai jogi irodalom, amely a *most* a joghoz kapcsolódó fogalomként a császárkor felől (hiszen forrásaik túlnyomó része onnan való) nézi, és így köztársasági lényegét, a köztársaságtól való elválaszthatatlanságát nem veheti észre. Tacitus *mosában* jelen van még a köztársasághoz való viszonyítás, aminek különös visszhangot ad, hogy Tacitus korában a principatus még köztársasági formákon keresztül működik, és a vezető réteg értékrendjének is meghatározó eleme még az Augustus előtti kor. Mint ahogy Gellius, Quintilianus, Florus is a múlttól szólva rátalál a *mos* sallustiusi tartalmára.

XI. „*mores leges perduxerunt*” Az utolsó fejezet a többitől eltérő nézőpontú forráson, Plautus *Trimnummusán* vizsgálja a *mos* használatát.

Hogy a *mores* a darab központi fogalma, azt nemcsak gyakori előfordulása, hangsúlyos szerepeltetése teszi nyilvánvalóvá, hanem a darabban felmerülő kérdéseket összegző ereje. Ebből a szempontból nem nagyon található különbség Sallustius *Catilinájának* bevezetőjéhez képest. *Luxuria, avaritia, ambitio*, nők és lakomák előnyben részesítése a *forummal* szemben, a *fides* semmibe vétele. Nemcsak eddig elemzett forrásaink tanúskodnak arról, hogy Rómában mindezek — mint a politikai élettől elválaszthatatlan jelenségek — a *mos*

szabályai alá estek, hanem ezt Plautus saját elrendezése is egyértelművé teszi. A *Trinummus* megerősíti az eddigieket, amennyiben a *mos* itt is a politikai-társadalmi elit normarendszerének bizonyul.

A *Trinummus* közönsége az egész politikai masinérián nevetett, illetve csóválta a fejét. Nem Cato vagy Scipio volt megtámadva, hanem a közeg, amelyben a *factiók* harcai folytak, ill. az erre a közegre jellemző szokások és normák. De a legkeserűbb tapasztalat, amelyet a hangos nevetéssel meg lehetett torolni a színházban, az az volt, hogy az előkelők közé nem tartozó polgár mindezt csak kívülről nézheti.

Plautus nézőpontjában az összes többi forrásunktól különbözik. Közönsége túlnyomó többségéhez hasonlóan őrá nem vonatkoznak a *mos* szabályai. De olyan városban él, ahol a politikát jórészt ez a normarendszer irányítja (és mint tapasztalja: rosszul), olyan városban, ahol a közéletben túl sokszor hivatkoznak erre a normára, ahol a népgyűlés által megszavazott törvények a *mores* hatalma alatt állnak. Plautus ugyanarról a *mos*ról beszél, mint amit Ennius és majd Cicero is a *res publica* támaszának és talpkövének tart: „*moribus antiquis res stat Romana virisque*”, ugyanarról a *mos*ról, aminek segítségével Sallustius értelmezte a római közéletet — csak éppen ő nem szereti.

Appendix (II.) „Mores non provbavit” A legrómaiabbnak tartott magyar költő, Berzsenyi *A magyarokhoz* című („*Romlásnak indult*” kezdetű) verse — amely Horatius 3. könyvének 6. ódáján alapul — alkalmat ad arra, hogy segítségével a dolgozatban részletesen tárgyalt római „közhelyet” nem római környezetben tanulmányozzunk. Berzsenyi nemcsak annyiban tekinthető a leginkább római költőnknek, hogy a római irodalom — többek közt tematikai, verbális és metrikai — eszköztárát, a horatiusi költészetéből kihüvelyezhető életemveket talán minden más magyar költőnél érvényesebb formában szemlélhetjük műveiben. Az a fogékonyság, amellyel a római kultúra felé fordult — akárcsak a rómaiak a görög felé — a tematikai vagy tartalmi párhuzamoknál sokkal érdekesebb. Berzsenyi egész viszonyát, nagyrabecsülését, nosztalgiáját a római kultúra iránt, a fejlettebb példaképek iránti alkotó — az önmaga és a példának választott kultúra megértését célzó — figyelem teszi elevenné: ugyanaz, mint ami a római kultúrának, művészetnek is egyik alapvető sajátossága.

Berzsenyi tehát sehol sem utánozza szolgálaián még Horatiust sem. *A magyarokhoz* egyik kulcsmotívuma, a „*forgó viszonság*” alighanem a római történelemfelfogásnak a *mos*szal szorosán összefonódó elemeként került a versbe.

A „*nemzeti bélyeg*”, amelyet a magyar, ez a „*rút sybarita váz*” letépett — mint a dolgozatból kiderül — olyan megközelítése, szinte fordítása a *mos*nak, amelynek a szótárakban is szerepelnie kellene. Ez az értelmezés nemcsak Nepos (a 18—19. század egy másik kedvelt szerzője) megértéséhez jelenthet segítséget, de feltehetőleg Plutarchos is a *most* adja vissza ősi hazai „*szokás*”-sal (*Aem. Paul.* 6,8.), a nemzeti jellemzőt fedezve fel benne. De a „*nemzeti bélyeg*” természetesen egy magyar versben szerepel, amely a bosszús egek ostorairól tudomást nem vevő magyarokat ostorozza. Ez pedig már olyan felfogása a *mos*nak, amely termékenyen (és messzire hatóan) nem veszi tudomásul — mert nincs szüksége rá — a dolgozatban felismerni vélt, Rómától elválaszthatatlan meghatározó jelentését.

A t é m á b a n m e g j e l e n t p u b l i k á c i ó k

Text and tradition. The case of Lykourgos, Heorte, Debrecen, 1997, 37—49.

(Rec.) ALONSO-NUÑEZ, José Miguel (2000), *Die Archäologien des Thukydides*, Xenia, Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 45, UVK, Konstanz. — 2003, *Acta Antiqua* 43, 496.

(Rec.) BYRNE, Shannon N. / CUEVA, Edmund, P., kiad. (1999), *Essays in Honor of Anna Lydia Motto and John R. Clark*, Wauconda, Ill. —2001, *Acta Antiqua* 41, 412-413.

A köztársaság első két évszázada, in: BORHY László / HAVAS László / HEGYI W. György / NÉMETH György (s. a.), Osiris Kiadó, Bp.